

Patrycja Mucha

*Akademia Nauk Stosowanych
w Nowym Sączu*

Agata Kalinowska

*Akademia Nauk Stosowanych
w Nowym Sączu*

Nagradzanie i karanie jako metody wychowawcze stosowane w edukacji wczesnoszkolnej

Streszczenie

Niniejsza tematyka została ukierunkowana na dostrzeganie nagradzania i karania jako metod wychowawczych stosowanych przez nauczycieli na pierwszym etapie edukacyjnym. Uwzględniona charakterystyka metod wraz z ujęciem rodzajów, funkcji i czynników warunkujących skuteczność nagradzania i karania stały się podstawą do zebrania, analizy i interpretacji materiału badawczego. Dostrzeganie częstotliwości oraz różnorodnych form stosowania owych metod wychowawczych jest prymarnym elementem. Dalszy kierunek ukazywał wiedzę nauczycieli klas I-III dotyczącą funkcji i czynników warunkujących skuteczność zarówno karania, jak i nagradzania oraz ich zalet i wad. Ważne było również ukazanie perspektywy uczniów dotyczącej badanego zjawiska.

Słowa kluczowe: nagradzanie, karanie, metody wychowawcze, edukacja wczesnoszkolna

Reward and Punishment as Educational Methods Used in Early School Education

Abstract

The topic was focused on perception reward and punishment as an educational method used by teachers at the first level of education. Analysis of the characteristics of the method, including the types, functions and factors causing action and punishing of lasting effects for the collection, analysis and use of research material. Recognizing the frequency and determining the forms of using educational methods has become primary. The further direction of teaching for teachers of grades I-III includes both the functions and factors that influence both punishment and reward, as well as their advantages and disadvantages. It also became important to show the perspective of researchers of the studied environment.

Keywords: rewarding, punishing, educational methods, early school education stage

Wstęp

Nagradzanie i karanie to jedne z najbardziej powszechnych metod wychowawczych, po które często sięgają osoby odpowiedzialne za proces wychowania młodego człowieka. Metody te funkcjonują w praktyce dydaktyczno-wychowawczej od wie-

lu lat i nieustannie są poddawane badaniom, gdyż zasadność ich wykorzystywania budzi liczne kontrowersje. Ciągłe dążymy do rozpoznania, czy stosowane nagrody mogą mieć pozytywny wpływ na rozwój wychowanków, czy też spełniają wyłącznie rolę zewnętrznych stymulatorów niszczących motywację wewnętrzną. Zastanawia nas również problematyczność wykorzystywanych w wychowaniu kar. Nieustannie zmierzamy do weryfikacji założenia, zgodnie z którym udzielane kary mają pomóc wychowankowi w zrozumieniu konsekwencji nieodpowiedniego zachowania się. Wbrew temu przekonaniu krytycy dowodzą, że kary przyczyniają się jedynie do powstawania negatywnych emocji u dzieci, a zmiany w zachowaniu, które mogą nastąpić po ich zastosowaniu, są krótkotrwałe. Problematyka ta stała się obiektem rozważań teoretycznych i dociekań badawczych w zakresie wykorzystywania, nagradzania i karania jako metod wychowawczych w edukacji wczesnoszkolnej.

Pedagodzy w codziennej praktyce edukacyjnej posługują się wybranymi formami oddziaływań, określanymi jako metody wychowania. „Przez *metody wychowania* rozumie się na ogół systematycznie stosowane sposoby postępowania wychowawczego lub powtarzalne czynności zmierzające do urzeczywistnienia celów, jakie stawia sobie wychowawca” (Łobocki, 2009, s. 181). Każda metoda wychowawcza bazuje na określonych środkach, za pomocą których wychowawca stara się pobudzić lub wzmocnić motywację uczniów do podejmowania aktywności i przejawiania pożądanych postaw, wskazujących później na osiąganie celów wychowawczych wyznaczonych przez nauczyciela (Tchorzewski, 2018). W publikacjach naukowych autorzy najczęściej przywołują klasyfikację metod wychowania opracowaną m.in. przez K. Konarzewskiego oraz H. Muszyńskiego, rozbudowując je o własne techniki wychowania.

M. Łobocki (2009), odwołując się do klasyfikacji metod wychowania K. Konarzewskiego, przedstawił je jako

[...] metody oddziaływań indywidualnych i grupowych. Do metod oddziaływań indywidualnych zalicza się metodę modelowania, metodę zadaniową, metodę perswazyjną, metodę nagradzania i karania, a do metod oddziaływań grupowych – metodę organizowania działalności zespołowej i samorządnej oraz metodę współudziału uczniów w organizowaniu lekcji (s. 182).

Z kolei H. Muszyński zaprezentował metody wychowania w czterech kategoriach, podkreślając, że fundamentem owej klasyfikacji jest oddziaływanie na osobę wychowanka poprzez zastosowanie w procesie wychowawczym nagród i kar. Zawierają się w nich takie metody, jak:

- metoda wpływu osobistego;
- metoda wpływu – sytuacyjnego;
- metoda wpływu społecznego;
- metoda kierowania samowychowaniem (Kotła, 2017, s. 112).

Uwzględniając zainteresowania badawcze, skupiono uwagę na omówieniu dwóch metod wychowawczych obejmujących nagradzanie i karanie.

1. Charakterystyka metody nagradzania

M. Kliś (2005) uważa, że „jeśli nasze wysiłki zostaną wzmocnione przez coś, co lubimy otrzymywać (pozytywne wzmocnienie), to jest bardziej prawdopodobne, że powtórzymy nasze wysiłki (starania) i w ten sposób ukształtuje się pewien nawyk” (s. 231). Mówiąc o pozytywnych wzmocnieniach, mamy na myśli metodę nagradzania, będącą powszechną od wielu lat w procesie kształcenia. Metoda nagradzania opiera się na organizowaniu wychowankom ciekawych i zachęcających zdarzeń po wykonaniu przez nich określonych działań. W takim znaczeniu jest ona formą wynagrodzenia i docenienia pracy uczniów w postaci budujących komentarzy czy ocen. Przejawia się jako czynnik wpływający na poczucie własnej wartości i wzmacniający mocne strony ucznia, a także pozwalający na określenie właściwych postaw i ich powielania. Metoda ta pozostaje również sposobem umożliwiającym kreowanie pozytywnych zmian w osobie wychowanka (Adamowska, 2003). Innymi słowy, „nagradzanie polega na utrwalaniu oraz zmienianiu zachowania za pomocą odpowiednio dobranych bodźców” (Miśkowiec, 2010, s. 46).

M. Łobocki (2009) w metodzie nagradzania wyróżnił stosowanie nagród i udzielanie pochwał, będących odpowiedzią na działania uczniów i zachęcających ich do powielania takich zachowań w przyszłości. W *Nowym słowniku pedagogicznym* W. Okoń (2001) wyjaśnił, że *nagroda* to „forma jednostkowej lub zbiorowej aprobaty czyjegoś zachowania, sprawiająca osobie nagrodzonej satysfakcję i zadowolenie oraz zachęcająca do powtarzania podobnych zachowań, a tym samym utrwalająca u niej wzory postępowania akceptowane przez środowisko” (s. 251). W ukazanej definicji możemy dostrzec, że nagrody przyczyniają się m.in. do wywołania pozytywnych emocji u wychowanków, będących niezbędnym elementem w procesie uczenia się.

Zdaniem B. Milerskiego i B. Śliwerskiego (2000) nagroda pochodzi z doznawanych przez wychowanków pozytywnych wrażeń wynikających z ich postępowania. Pełni ona funkcję sterownika właściwych zachowań poprzez ich wzmacnianie i utrwalanie. Ponadto nagrodę możemy rozumieć jako jedną z metod wychowawczych, dzięki którym wychowawcy kształtują w uczniach właściwe postawy społeczne.

2. Charakterystyka metody karania

Możemy dostrzec, że w codziennej rzeczywistości edukacyjnej zdarzają się sytuacje wymagające od nauczyciela nie tylko wykorzystywania nagród jako środka motywacyjnego, ale również sięgania po wzmocnienia negatywne, np. różnorodnie rozumiane kary. „*Kara* to wzmocnienie negatywne, sposób postępowania wychowawcy w określonej sytuacji wychowawczej zmierzający do powstrzymania wychowanka od zachowań społecznie niepożądanych oraz do wytworzenia wewnętrznych mechanizmów zapobiegania jego postępowaniu, motywujący do poprawy” (Adamowska, 2003, s. 532). Przedstawione ujęcie definicyjne metody karania wskazuje na działania wychowawcze, których celem jest zmotywowanie uczniów do powstrzymania się

od złych czynów bądź podjęcia przez nich działań naprawczych, odnoszących się do popełnionych błędów.

Rozpatrując pojęcie *kary* w odniesieniu do procesu dydaktyczno-wychowawczego, A. Paszkiewicz (2014a) dostrzega, że jest ona skutkiem złamania przez uczniów panujących w zespole klasowym zasad postępowania poprzez niestosowne działania, a także konsekwencją niewykonania czynności wynikających z zakresu obowiązków ucznia. Zaprezentowane ujęcie metody karania ma w założeniu kształtować u uczniów prawidłowe zachowania społeczne, a także motywować ich do wypełniania obowiązków wyznaczonych przez cele kształcenia. Podobne stanowisko przyjął W. Okoń (2001), twierdząc, że „stosowanie kar w wychowaniu sprowadza się najczęściej do wywoływania przykrych konsekwencji w związku z wykonaniem, niewykonaniem lub złym wykonaniem przez daną osobę pewnych czynności w pewnych warunkach” (s. 160). Czynności te mogą się odnosić do zachowań przejawianych przez uczniów, ale także do działań związanych z wymaganiami edukacyjnymi, a warunki je określające są zawarte m.in. w zapisach statutu szkoły, podstawie programowej czy w programie nauczania.

Analizując pojęcie *metoda karania*, warto się odwołać do behawioralnej teorii wzmocnień w procesie motywacyjnym, pozwalającej wyróżnić dwie główne kategorie kary. Do pierwszej zaliczamy karanie pozytywne, polegające na zastosowaniu bodźca nieprzyjemnego dla wychowanka (np. w sytuacji gdy uczeń przeszkadza na lekcji i otrzymuje uwagę do dziennika). Takie działanie ze strony nauczyciela może się przyczynić do zmniejszenia szansy na zapoczątkowanie niewłaściwych zachowań przez ucznia na dalszych zajęciach. Druga forma, nazywana *karaniem negatywnym*, wymaga usunięcia przez wychowawcę bodźca przyjemnego dla wychowanka (np. nauczyciel nie pozwala uczniowi uczestniczyć do końca w grze ruchowej, ponieważ nie przestrzegał on ustalonych reguł). Poprzez zastosowanie tego rodzaju kary prawdopodobieństwo, że uczeń na następnych zajęciach wychowania fizycznego nie będzie przestrzegał wyznaczonych zasad, jest małe (Zimbardo, Johnson, McCann, 2010).

3. Rodzaje nagród i kar stosowanych przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej

Zaprezentowane pojęcia *metody nagradzania* i *karania* wymagają szerszego ujęcia w postaci odwołania się do ich klasyfikacji przedstawianych przez pedagogów i psychologów. Rodzaje nagród, jakimi posługują się nauczyciele w codziennej praktyce edukacyjnej, sklasyfikował J. Brophy (2002), wymieniając ich następujące kategorie:

- rzeczowe (pieniądze, przedmioty, smakołyki),
- dynamiczne i przywileje (zorganizowanie gier i zabaw, dostęp do specjalnej aparatury, swoboda wyboru zajęć),
- oceny i wyróżnienia (odznaki, publiczny pokaz),
- społeczne (uznanie, obdarzenie funkcją),

- interakcje z nauczycielem (specjalne zainteresowanie, prywatny charakter interakcji, wspólne wybieranie się gdzieś lub wspólne wykonanie czegoś) (s. 114).

Autor podkreślił, że racjonalne stosowanie przez wychowawców wskazanych kategorii nagród wpływa niekiedy korzystnie nie tylko na motywację zewnętrzną uczniów, ale także na ich motywację wewnętrzną. M. Ochmański (2001; za: Paszkiewicz, 2014b) podzielił nagrody przyznawane dzieciom w młodszy wiek szkolny na trzy kategorie: pochwały, upominki rzeczowe oraz odznaki honorowe (s. 134-135). Według autora pochwały są docenieniem ucznia za przejawiane zachowania zgodne z oczekiwaniami nauczyciela. Zwraca on również uwagę na to, by wychowawcy kierujący wyrazy uznania w stronę danego ucznia przed ich wygłoszeniem zastanowili się nad formą wypowiedzi, tak aby chwalone dziecko nie było przeciwstawiane klasie. Następną wyróżnioną kategorią pozostają upominki rzeczowe, przyjmujące postać materialną. W edukacji szkolnej przyznawaną nagrodą w tej kategorii jest najczęściej książka, w której nauczyciel zamieszcza krótki zapis dotyczący osiągnięć ucznia. „Upominki rzeczowe są formą nagrody, stanowiącą niejako podsumowanie pewnego etapu pracy ucznia – np. jego dokonań w konkretnej klasie” (Paszkiewicz, 2014b, s. 136). Z kolei odznaki honorowe (np. małe znaczki, order, fotografie) wręcza się wychowankom, którzy z własnej inicjatywy podejmują działania związane z udzielaniem pomocy młodszemu lub słabszemu uczniom, a także nauczycielowi (Ochmański, 2001; za: Paszkiewicz, 2014b).

Godną uwagi klasyfikację nagród, którymi mogą się posługiwać nauczyciele w codziennej praktyce edukacyjnej, proponują J. Ogrodnik i E. Przybyła (2017), wyróżniając:

- dobre oceny
- pochwały
- wyróżnienia na tle klasy
- plusy z zachowania
- nagrody rzeczowe – słodycze, książki
- przywileje
- atrakcyjne zajęcia pozaszkolne
- ulgi w sprawdzianach
- pochwały do rodziców
- powołanie do reprezentacji szkoły
- zwolnienie z zajęć, czas wolny na końcu lekcji (s. 145).

Przedstawiane w publikacjach naukowych klasyfikacje nagród są w wielu przypadkach porównywalne ze sobą. Z. Frączek (2014), odwołując się do klasyfikacji różnych autorów, podjęła się próby zaprezentowania ogólnego rozkładu nagród wykorzystywanych w procesie dydaktyczno-wychowawczym, zaliczając do nich:

- nagrody werbalne
- przydzielanie funkcji, ról i przywilejów
- sprawianie przyjemności
- nagrody symboliczne
- nagrody materialne (s. 43-46).

Do nagród werbalnych autorka zaliczyła takie formy, jak: wyrażanie aprobaty, uznania, podziwu, gratulacje oraz pochwały, najczęściej wykorzystywane w praktyce edukacyjnej (Frączek, 2014). A. Krajewska (2012) również podkreśla znaczącą rolę pochwał wyrażanych w postaci ustnej lub komunikatu pisemnego. Wyjaśnia, że mają one na celu dostarczyć uczniom informacji o akceptacji nauczyciela, a także pozytywnej ocenie ich postępowania.

Przydzielane uczniom funkcje, role i przywileje odnoszą się do działań związanych ze środowiskiem szkolnym. Uczniowie najczęściej otrzymują rolę osoby dyżurującej, dbającej o porządek w sali, troszczącej się o rośliny bądź zwierzątka, przygotowującej posiłki oraz pomagającej nauczycielowi (przywilej roli asystenta) (Frączek, 2014). Nagroda polegająca na sprawianiu wychowankom przyjemności przybiera różne formy w zależności od zainteresowań i potrzeb dziecka. Może nią być m.in. wyjście na spacer, do kina, wycieczka, a także udzielana uczniom możliwość wyboru formy aktywności czy udział w różnych przedsięwzięciach (Frączek, 2014). Z kolei nagrody symboliczne stosowane przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej przyznaje się najczęściej w formie naklejek, znaczków, pieczętek przedstawiających słoneczka, uśmiechnięte buźki, serduszków, „często dodatkowo zaopatrzone [...] w różnorodne chwalebne zachowanie dziecka napisy – brawo, wspaniale, bardzo dobrze, tak trzymaj” (Frączek, 2014, s. 44-45). Ostatnią pozycją w klasyfikacji nagród Z. Frączek (2014) zajmują nagrody materialne, takie jak zabawki, książki, akcesoria sportowe. Jak łatwo zauważyć, przedstawione klasyfikacje nagród w ujęciu różnych autorów w dużym stopniu nawiązują do siebie i wskazują na wartościowe formy działania, dzięki którym uczeń dostrzega to, że jego praca, a także przejawiane zachowania są zgodne z oczekiwaniami nauczyciela, przez co czuje się doceniony i zmotywowany do dalszej pracy.

Przechodząc do aspektu metody karania, trzeba rozpocząć od podstawowego podziału, zaprezentowanego przez I. Jundził (1986; za: Paszkiewicz, 2014b). Wyróżniła ona kary pedagogiczne, rozumiane jako działania niekrywdzące wychowanków oraz kary niepedagogiczne, powodujące ich złe samopoczucie psychiczne i fizyczne. Do pierwszej kategorii kar autorka zaliczyła:

- kary naturalne, czyli konsekwencje niewłaściwych zachowań przejawianych przez uczniów,
- rozmowę wyjaśniającą z dzieckiem umożliwiającą mu zrozumienie swojego postępowania,
- odmawianie wychowankowi pewnych działań związanych z jego zainteresowaniami,
- odebranie na jakiś czas powierzonej funkcji, przywileju, rzeczy,
- okazywanie niezadowolenia, a także rozczarowania,
- udzielenie nagany.

Z kolei do kategorii kar niepedagogicznych zalicza się: wszelkie formy wykorzystywania przemocy fizycznej, przydzielenie uczniowi wykonania nieprzyjemnej pracy, zastraszanie dziecka, niezwracanie uwagi na wychowanka poprzez milczenie, chłodną postawę, atak słowny, w tym używanie niestosownego języka np. poprzez wyzwiska,

ośmieszanie dziecka przed rówieśnikami (Adamowska, 2003). Znaczącą w procesie dydaktyczno-wychowawczym klasyfikację kar przedstawił M. Łobocki (2009), zaliczając do niej następujące formy: „upomnienia, nagany, wykluczenie z zabawy lub innej aktywności, ograniczenie bądź pozbawienie uprawnień, przywilejów, funkcji, odebranie rzeczy pożytecznej/przyjemnej, zakaz korzystania z udogodnień lub atrakcji, odosobnienie dziecka, kary cielesne, kary naturalne” (s. 204-205).

Dokonując przeglądu literatury, warto również zwrócić uwagę na szeroki zakres kategorii kar, prezentowany przez J. Ogrodnik i in. (2017), do których zaliczono: wezwanie rodziców; negatywne oceny; dodatkowe zadania; prace na rzecz szkoły; wykluczenie z gry; zadania; minusy z zachowania; uwagi; upomnienia; rozmowy po lekcji; odesłanie do dyrektora, wychowawcy; nagany; wysłanie do pedagoga, psychologa; nadmierne kontrolowanie; ćwiczenia fizyczne; ignorowanie ucznia; zakaz udziału np. w wycieczkach; kary cielesne; usunięcie z klasy; kartkówki, pytania; (stawianie) do kąta; *ośła ławka*; zawieszenie w prawach ucznia; zastraszanie, kompromitowanie, wyśmiewanie; utratę przywilejów; czytanie regulaminu; zmianę miejsca w klasie (s. 146).

4. Funkcje nagród i kar stosowanych w procesie dydaktyczno-wychowawczym

W obecnej praktyce dydaktyczno-wychowawczej, wbrew krytyce wielu badaczy naukowych, metody nagradzania i karania uznaje się za najpowszechniejsze formy oddziaływań korygujących i motywacyjnych. B.W. Skinner w opracowanej teorii modyfikacji zachowań wyjaśnia, że zaangażowanie uczniów oraz zdobywanie przez nich dobrych wyników w nauce zależy od właściwego wzmocnienia przez nauczyciela podjętych starań. Zwraca on również uwagę na to, że jeżeli nauczyciele nie będą dostarczać wychowankom odpowiednich wzmocnień (pozytywnych lub negatywnych), będących odpowiedzią na podejmowane przez nich aktywności, w klasie mogą się pojawić wzmożone problemy dydaktyczno-wychowawcze (Ogrodnik, Przybyła, 2017). Nagradzając dziecko za efektywne działanie, chcemy wzbudzić w nim chęć do dalszego podejmowania wszelkich aktywności związanych z jak najlepszym wypełnianiem obowiązków szkolnych i stawianych mu wymagań (Sikora, 2010). Metoda ta posiada wiele innych zastosowań, które wskazują na kształtowanie osobowości wychowanka.

M. Łobocki (2009) wyróżnił dwie zasadnicze funkcje, jakie spełnia metoda nagradzania. W pierwszym przypadku ma być ona informacją dostarczaną dzieciom przez dorosłych o osiągnięciu oczekiwanych rezultatów w wyniku zrealizowanych działań. Po drugie, przy użyciu nagród i pochwał ma odgrywać rolę motywującą uczniów do przejawiania pożądanych zachowań w przyszłości. W przedstawionej perspektywie nagroda stanowi potwierdzenie osiągnięcia celów kształcenia, a także jest postrzegana jako bodziec warunkujący podejmowanie przez uczniów oczekiwanych z wychowawczego punktu widzenia działań.

Nauczyciele, wykorzystując w praktyce dydaktycznej różnorodne formy nagradzania, mają na uwadze przede wszystkim ich pozytywny wpływ na kształtowanie u wychowanków poczucia wartości, a także mobilizowania ich do dalszej pracy i osiągnięcia sukcesów. Rzetelny pogląd na funkcję nagradzania w wychowaniu uczniów edukacji wczesnoszkolnej przedstawił M. Ochmański (2001; za: Paszkiewicz, 2014b), dostrzegając, że nagroda:

- wyzwala czynny stosunek do obowiązków, do stawianych wymagań,
- utwierdza pożądane zachowania i potęguje wysiłek,
- mobilizuje do wielokierunkowej aktywności i działania,
- pobudza do pracy nad sobą, do ambicji i wytrwałości,
- przyczynia się do nabywania właściwych postaw do nauki i życia społecznego,
- pogłębia wiarę we własne siły, umiejętności i możliwości,
- umożliwia adekwatną ocenę siebie i innych,
- pozwala przezwyciężyć lęki, zahamowania oraz własne słabości,
- zaspokaja potrzebę uznania, sukcesu i znaczenia,
- wzmacnia poczucie bezpieczeństwa i przynależności,
- pogłębia więź uczuciową z osobą nagradzaną,
- uczy życzliwości, przyjaźni, miłości, altruizmu i innych pozytywnych cech osobowości (s. 138).

Możemy zauważyć, że racjonalne stosowanie nagród w procesie wychowania przyczynia się do rozwoju różnych sfer życiowych naszych wychowanków i pozytywnie wpływa na ich procesy motywacyjne.

L. Pacan (2013), odwołując się do stosowania kar w wychowaniu, zwraca uwagę na to, że „najlepsze rezultaty przynosi kara pedagogiczna, której celem jest uzyskanie poprawy zachowania dziecka przy równoczesnym poszanowaniu jego godności” (s. 31). Autorka wymienia następujące funkcje kary, które pozostają w zgodzie z jej powyższym założeniem:

- kary mogą być środkiem zapobiegawczym, dzięki któremu dziecko uniknie sytuacji zagrażających jego zdrowiu (m.in. doznania urazów czy skaleczeń);
- rozwijają w wychowankach zdolność do przewidywania rezultatów działań, pełnią funkcję pewnego rodzaju przestrogi;
- przeciwdziałają wystąpieniu niepożądanych postaw w przyszłości;
- kary w postaci negatywnych ocen w założeniu mają być czynnikiem mobilizującym do uczenia się i wskazywać na korzyści, jakie może przynieść podejmowana praca;
- uczą dziecko funkcjonowania w danej społeczności, która zobowiązuje go do przestrzegania panujących w niej norm, zasad i przepisów;
- rozwijają poczucie zobowiązania do ponoszenia konsekwencji niewłaściwego zachowania poprzez podjęcie działań naprawczych.

Kary stosowane przez wychowawców często powodują trudne emocje i bywają celowo wykorzystywane, by wpłynąć na zmiany w zachowaniu ucznia (Stein, 2012). Zdaniem A.M. de Tchorzewskiego (2018) „karanie wywołuje w nim niepokój, lęk, strach lub zagrożenie, które nie zawsze i niekoniecznie muszą skutkować zmianą

zachowań wychowanka” (s. 147). Kara, powodując u ucznia stan niezadowolenia, dostarcza mu informacji, że podjęte przez niego działania są nieakceptowane i negatywnie oceniane przez wychowawcę (A. Suchocka, Suchocka, 2009). I. Bieńkowska (2002) uważa z kolei, że wykorzystując w procesie dydaktyczno-wychowawczym nagrody i kary, należy przede wszystkim znać i rozumieć mechanizm ich działania oraz analizować, jak wpływają na zachowanie się jednostek. Wiedza ta umożliwia podejmowanie dalszych kroków i stanowi potwierdzenie co do skuteczności stosowanych w danej sytuacji nagród i kar.

5. Czynniki warunkujące skuteczność nagradzania i karania

Nauczyciele wykorzystujący w swojej pracy dydaktyczno-wychowawczej metody nagradzania i karania powinni się odznaczać pewnymi umiejętnościami pozwalającymi na konstruktywną ocenę postępowania wychowanków. Sięgając po wzmocnienia pozytywne lub negatywne, muszą się kierować wyznaczonymi regułami, tak aby zastosowane metody przyczyniły się do osiągnięcia pożądanych efektów (Paszkievicz, 2014b). Podkreśla się również, że w procesie wychowawczym nie wolno stosować nagród i kar zbyt często, ponieważ jest to niezgodne z podmiotowym traktowaniem uczniów (Łobocki, 2009). Rozpoczynając od warunków skuteczności metody nagradzania, trzeba zaznaczyć, że efektywne posługiwanie się nagrodą wymaga od nauczyciela znajomości potrzeb wychowanków, a także zwrócenia uwagi na to, co ich motywuje i jakie cele zamierzają oni osiągnąć (Paszkievicz, 2014a). Wybierając odpowiedni rodzaj gratyfikacji, musimy się przede wszystkim kierować upodobaniami wychowanka, tak żeby nagroda była dla niego atrakcyjna, dostosowana do wieku i płci (Frączek, 2014).

A. Kołakowski i A. Pisula (2016) dowodzą, że nauczyciele powinni dostrzegać i chwalić każdy najmniejszy postęp danego ucznia, a nie kierunkować się wyłącznie na pozytywne wzmocnianie najwyższych osiągnięć w klasie. Skupiając się tylko na nagradzaniu najlepszych wyników, pozbawiamy słabszych uczniów możliwości otrzymania pochwały, co powoduje, że osłabiamy ich motywację do dalszej pracy (Petty, 2009). A. Faber i E. Mazlish (2013) wyjaśniają, że chcąc skutecznie chwalić wychowanków, nie powinno się nawiązywać do ich poprzednich niepowodzeń czy słabości. J. Steinke-Kalembka (2017) podkreśla, że efektywne wykorzystywanie nagród w procesie wychowawczym wymaga od nauczyciela znajomości sytuacji, w których nagrody mogą spełniać swoje funkcje, a także należy mieć świadomość ryzyka związanego z ich stosowaniem. Wychowawcy, decydując się na zastosowanie kar w procesie wychowania, podobnie jak przy użyciu nagród muszą przestrzegać pewnych reguł, aby ich działania zostały uznane za pedagogiczne i przynoszące oczekiwane rezultaty. Na początku warto wspomnieć o najważniejszej zasadzie, wyjaśniającej, że „kara nie powinna nigdy poniżać dziecka ani też dyskryminować go. Dlatego też odrzuca się wszelkiego rodzaju kary fizyczne czy znęcanie się psychiczne nad dzieckiem” (Frączek, 2014, s. 53).

A. Krajewska (2012) podkreśla, że skuteczność kary bywa zależna od możliwości podjęcia przez wychowanka działań naprawczych nawiązujących do popełnionego przewinienia. Ważne jest również to, by uczeń zrozumiał, dlaczego wychowawca go ukarał, a ponadto umiał opisać swoje przewinienie i dostrzegał negatywne skutki takiego postępowania (Miśkowiec, 2010). Zdaniem autorki nauczyciel powinien także dążyć do wypracowania razem z uczniem sposobów unikania niepożądanych zachowań w przyszłości.

6. Zarys projektu badań własnych

Przedmiotem niniejszych badań uczyniono nagradzanie i karanie jako metody wychowawcze stosowane w edukacji wczesnoszkolnej. Celem podjętych działań badawczych było opisanie i wyjaśnienie stosowania nagradzania i karania jako metod wychowawczych wykorzystywanych w edukacji wczesnoszkolnej. Badania w szczególności ukierunkowano na poznanie:

- stanowiska nauczycieli wobec stosowania metod nagradzania i karania oraz częstotliwości ich wykorzystywania;
- form nagradzania i karania stosowanych przez nauczycieli klas I-III oraz częstotliwości ich wykorzystywania;
- wiedzy nauczycieli dotyczącej znajomości funkcji oraz czynników warunkujących skuteczność nagradzania i karania;
- zalet i wad nagradzania i karania uczniów dostrzeganych przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej;
- spostrzeżeń uczniów dotyczących bycia nagradzanym i karanym.

W pracy badawczej został określony problem główny, zawierający się w pytaniu: „Czy i jak nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej stosują metody nagradzania i karania oraz jaka jest skuteczność ich wykorzystania w procesie dydaktyczno-wychowawczym?”.

W celu uzyskania odpowiedzi na postawiony problem główny doprecyzowano następujące problemy szczegółowe:

- Czy i jak często nauczyciele klas I-III stosują metody nagradzania i karania?
- Jakie formy nagradzania i karania stosują nauczyciele klas I-III oraz jaka jest częstotliwość ich wykorzystywania?
- Jaka jest wiedza nauczycieli dotycząca znajomości funkcji oraz czynników warunkujących skuteczność nagradzania i karania?
- Jakie zalety oraz wady nagradzania i karania uczniów dostrzegają nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej?
- Jakie są spostrzeżenia uczniów dotyczące bycia nagradzanym i karanym?

Materiał badawczy został zebrany dzięki metodom sondażu oraz obserwacji wraz z techniką sondażu z zastosowaniem ankiety i wywiadu oraz techniką obserwacji skategoryzowanej (typologię przyjęto za Mieczysławem Łobockim). W prowadzonych badaniach ankietowych wzięło udział 102 nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej, którzy stanowili podstawową grupę badawczą. Badania z zastosowaniem metody ob-

serwacji przeprowadzono wśród siedmiorga nauczycieli klas I-III, którzy także wchodzili w skład nauczycieli ankietowanych. Badaniami byli objęci również uczniowie pięciu klas edukacji wczesnoszkolnej. Łącznie zostało przebadanych 104 uczniów, z czego 54 to były dziewczynki, a 50 chłopcy. Badania prowadzono w Nowym Sączu i Janczowej w roku szkolnym 2023/2024.

6.1. Wyniki badań

Temat wykorzystywania nagród i kar w procesie wychowania pozostaje zagadnieniem dyskusyjnym wśród współczesnych pedagogów czy też psychologów. Z przeprowadzonych badań wynika, że aspekt stosowania tych dwóch metod wychowawczych nie jest pomijany przez nauczycieli. Zarówno nagrody, jak i kary pojawiają się w rzeczywistości szkolnej, o czym świadczą uzyskane dane. Wyniki badań wskazują, że nagrody są stosowane przez 100% badanych nauczycieli, a kary przez 89% respondentów. Uczniowie pierwszego etapu edukacyjnego również podkreślają, że nauczyciele stosują nagrody i kary w toku postępowania dydaktyczno-wychowawczego (100% respondentów). W odniesieniu do częstotliwości wykorzystywania tych metod można stwierdzić, że najczęściej badani (60%) deklarowali bardzo częste stosowanie nagród oraz najwięcej respondentów (40%) wskazywało, że rzadko posługuje się karami.

Zrealizowana działalność badawcza pozwoliła dostrzec, że nauczyciele klas I-III stosują różne formy nagradzania oraz karania. W niniejszych badaniach dało się wyróżnić pewne ich kategorie, do których respondenci przywiązywali szczególną wagę. Kierując się w stronę rozpoznania najczęściej wskazywanej przez badanych nauczycieli formy nagradzania, zauważono, że w większości poruszanych zagadnień były to pochwały ustne. Wyniki badań wskazują na to, że tylko uczniowie opowiedzieli się za najczęstszym stosowaniem przez nauczycieli nagród symbolicznych, a nie pochwał. Działania ukierunkowane na obserwację częstotliwości poszczególnych form nagradzania również potwierdziły, że bardzo często nauczyciele sięgają po pochwały ustne, a także wymowne gesty. W odniesieniu do rodzajów najczęściej wykorzystywanych kar można dostrzec, że są nimi upomnienia, a z perspektywy badanych uczniów uwagi. Ocena częstotliwości wskazanych form karania także potwierdziła uzyskane wyniki w zakresie bardzo częstego posługiwania się upomnieniami. Wyniki badań dowodzą, że 88% badanych nauczycieli bardzo często odwołuje się do pochwał ustnych, z kolei 55% respondentów deklaruje najczęstsze wykorzystywanie upomnień.

Poniższa analiza ukazuje rozkład procentowy ukierunkowany na opinie badanych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej względem czynników, od których zależy skuteczność ich działań w zakresie wykorzystywania nagród i kar. W tabeli 1 wskazano czynniki związane ze skutecznością nagradzania, a tabela 2 określa istotę czynników karania.

Tabela 1. Czynniki warunkujące skuteczność nagradzania w opinii badanych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej

Respektowanie potrzeb i upodobań wychowanków					
Kategorie odpowiedzi	Tak			Nie	
Procentowy rozkład odpowiedzi	86%			14%	
Zapowiedź nagrody					
Kategorie odpowiedzi	Informowanie uczniów o możliwości otrzymania nagrody			Unikanie wcześniejszego zapowiadania nagrody	
Procentowy rozkład odpowiedzi	60%			40%	
Nagradzanie wszystkich uczniów					
Kategorie odpowiedzi	Zdecydowanie tak	Raczej tak	Trudno powiedzieć	Raczej nie	Zdecydowanie nie
Procentowy rozkład odpowiedzi	64%	32%	4%	0%	0%
Forma udzielanych pochwał					
Kategorie odpowiedzi	Informacja zwrotna o wyniku pracy ucznia			Komentarz dotyczący jego osobowości	
Procentowy rozkład odpowiedzi	91%			9%	

Źródło: badania własne ($N = 102$)

Z przeprowadzonych badań wynika, że 86% badanych nauczycieli podczas sięgania po nagrody stara się zwracać uwagę na potrzeby i upodobania swoich wychowanków. Należy podkreślić, że atrakcyjność danego rodzaju gratyfikacji jest w dużej mierze uzależniona od indywidualnych preferencji każdego ucznia. Zdaniem teoretyków wychowawcy nie powinni informować uczniów o możliwości otrzymania nagrody przed zakończeniem podjętej aktywności, aby nie wywierać na nich presji, a także nie skupiać ich uwagi tylko i wyłącznie na nagrodzie. Badania dowodzą, że tylko 40% respondentów zwraca uwagę na ten czynnik, odwołując się do metody nagradzania. Badani nauczyciele zwracają również uwagę na to, aby kierować pozytywne wzmocnienia nie tylko w stronę uczniów osiągających wysokie wyniki, ale dostrzegać i nagradzać postępy wszystkich uczniów. Ostatnim zagadnieniem, odnoszącym się do kategorii czynników, od których zależy skuteczność nagradzania, było zweryfikowanie, w jakiej formie badani nauczyciele udzielają najczęściej pochwał

swoim uczniom. Zadowolający jest fakt, że aż 91% respondentów zadeklarowało, iż pochwały te udzielane są w formie informacji zwrotnej o wyniku pracy uczniów, a nie w postaci komentarza dotyczącego ich osobowości.

Tabela 2. Czynniki warunkujące skuteczność karania w opinii nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej

Istotność panującej atmosfery podczas karania					
Kategorie odpowiedzi	Zdecydowanie tak	Raczej tak	Trudno powiedzieć	Raczej nie	Zdecydowanie nie
Procentowy rozkład odpowiedzi	63%	34%	3%	0%	0%
Związek samopoczucia nauczyciela z efektywnym posługiwaniem się karami					
Kategorie odpowiedzi	Zdecydowanie zgadzam się	Raczej zgadzam się	Nie mam zdania	Raczej nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
Procentowy rozkład odpowiedzi	16%	34%	15%	25%	10%
Kierunkowanie wzmocnień negatywnych					
Kategorie odpowiedzi	Wymierzanie kary tylko uczniowi, który dokonał przewinienia		Wymierzanie dezaprobaty w kierunku całej klasy		Niestosowanie wzmocnień negatywnych
Procentowy rozkład odpowiedzi	74%		9%		17%

Źródło: badania własne ($N = 102$)

Przechodząc do omówienia zaprezentowanych w powyższej tabeli danych, należy zaznaczyć, iż 63% badanych zdecydowanie zgadza się ze stwierdzeniem, że atmosfera panująca w czasie udzielania wychowankowi dezaprobaty jest istotnym czynnikiem, który wpływa na jej skuteczność. Ważnym działaniem stało się również zweryfikowanie, czy według respondentów złe samopoczucie nauczyciela może utrudnić adekwatną ocenę zachowania ucznia, przyczyniającej się do zastosowania kary niepedagogicznej. Zauważono, że wystąpiła pewna rozbieżność, co może świadczyć o niezrozumieniu przedstawionego problemu. Tylko 16% badanych zdecydowanie zgadza się z tym, że złe samopoczucie nauczyciela może być czynnikiem negatywnie wpływającym na racjonalne posługiwanie się wzmocnieniami negatywnymi. Warto przemyśleć, czy sięganie po kary w sytuacjach trudnych emocjonalnie dla nauczyciela jest profesjonalnym działaniem. Kolejny istotny czynnik warunkujący skuteczność posługiwania się karami, który został poddany weryfikacji, zakłada, że należy wymierzać karę tylko uczniowi, który dokonał przewinienia, a nie kierować jej w stosunku

do całej klasy. Z badań wynika, że 74% respondentów potwierdziło respektowanie tej zasady.

W procedurze badawczej ważne stało się również sprawdzenie wiedzy nauczycieli dotyczącej znajomości funkcji oraz czynników warunkujących skuteczność nagradzania i karania. W odniesieniu do pierwszego zagadnienia najczęściej proponowaną przez 88% badanych nauczycieli funkcją nagradzania było motywowanie uczniów do podejmowania aktywności. Z kolei w obszarze dostrzeganych funkcji karania najwięcej odpowiedzi (39%) respondentów dotyczyło wdrażania wychowanków do właściwego postępowania i ponoszenia odpowiedzialności za swoje czyny. Wyniki badań uwiaryściły również, że badani nauczyciele posiadają większy zasób wiedzy na temat funkcji nagradzania niż funkcji karania. Przechodząc do drugiego aspektu niniejszego problemu szczegółowego, stwierdzono, że 61 % badanych nauczycieli, sięgając po nagrody i kary, respektuje czynniki, od których zależy efektywne posługiwanie się wskazanymi metodami.

Kolejny aspekt badawczy był ukierunkowany na poznanie dostrzeganych przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej zalet oraz wad nagradzania i karania uczniów. Na podstawie uzyskanych wyników badań można stwierdzić, że najczęściej zauważaną przez respondentów (81%) zaletą nagradzania jest wzrost motywacji do działania, w tym pozytywne podejście do nauki i stawianych wymagań. W odniesieniu do metody karania 30% badanych wyróżniło w tej kategorii aspekt motywowania uczniów do zmiany własnego postępowania oraz nauczanie ich właściwego zachowania. Przeglądając się udzielonym przez badanych nauczycieli (34%) odpowiedziom, dostrzeżono również, że najczęściej wymienianą wadą nagradzania jest utrata motywacji wychowanków oraz zubożenie spowodowane zbyt częstym nagradzaniem. Nawiązując do negatywnych aspektów wykorzystywania kar, najwięcej respondentów (39%) deklaruje, że wywołują one negatywne emocje u dziecka, które często są przyczyną powstawania zachowań buntowniczych czy też odczuwania stresu. Analiza uzyskanych odpowiedzi odnoszących się do niniejszego problemu szczegółowego uwiaryściła, że wielu badanych nauczycieli nie posiada szerokiej wiedzy na temat pozytywnych i negatywnych aspektów odwoływania się do metody nagradzania i karania. Należy nadmienić, że kilkunastu respondentów nie udzieliło odpowiedzi na postawione pytania, a ponadto w prezentowanych sugestiach pojawiały się liczne nieścisłości.

Ostatni problem szczegółowy niniejszych dociekań badawczych odnosił się do spostrzeżeń uczniów dotyczących bycia nagradzonym i karanym. W obrębie tego zagadnienia poddano weryfikacji kilka kluczowych zagadnień. Pierwszym z nich było poznanie form nagradzania najbardziej lubianych przez wychowanków. Uzyskane wyniki wskazują na to, że do tej kategorii badani uczniowie zaliczyli otrzymywanie dobrych ocen. Kolejno wychowankowie deklarowali, że najbardziej motywującymi do zmiany zachowania formami karania są uwagi, a także wykorzystywany przez nauczycieli *Stoplight System* (*sygnalizacja świetlna motywująca uczniów do podejmowania pozytywnych działań*). Ponadto ponad połowa badanych uczniów uznała, że nie ma form karania, które nie motywują do poprawy. Odnosząc się w problematyce badawczej do uczuć towarzyszących uczniom w trakcie bycia nagradzonym i karanym, można stwierdzić, że badani uczniowie większością wskazań deklarowali, że

przyznawane nagrody wywołują w nich radość, z kolei udzielane kary są najczęściej powodem smutku oraz złości.

Podsumowanie wyników badań

Po dogłębnym przeanalizowaniu uzyskanych wyników badań, odnoszących się do problematyki szczegółowej, przystąpiono do doprecyzowania odpowiedzi na postawiony problem główny. Zawierał się on w pytaniu: „Czy i jak nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej stosują metody nagradzania i karania oraz jaka jest skuteczność ich wykorzystania w procesie dydaktyczno-wychowawczym?”. Według 80% nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej odpowiednie i umiejętne zastosowanie tych metod oparte na znajomości funkcji oraz czynników determinujących ich skuteczność przyczynia się do zwiększenia motywacji uczniów do podejmowania aktywności oraz kształtowania właściwych postaw i zachowań społecznych.

Przeprowadzona działalność badawcza i otrzymane w jej rezultacie wyniki badań dowiodły, że nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej odwołują się w codziennej praktyce dydaktyczno-wychowawczej do metod nagradzania i karania. Zgromadzone informacje uwidoczniły, że uczniowie doświadczają różnych form nagradzania i karania, a do najczęściej stosowanych badani zaliczyli pochwały i upomnienia. Wieloaspektowe spojrzenie na problematykę wykorzystywania nagród i kar umożliwiło wyodrębnienie istotnych elementów, na które powinien zwracać uwagę każdy nauczyciel stosujący omawiane metody wychowawcze.

Patrycja Mucha

Autorka jest absolwentką Wydziału Nauk Społecznych i Sztuki Akademii Nauk Stosowanych w Nowym Sączu. Ukończyła jednolite studia magisterskie na kierunku pedagogika przedszkolna i wczesnoszkolna. Kompetencje psychologiczno-pedagogiczne nabyte w trakcie studiów są przez nią wykorzystywane w obecnej pracy nauczyciela wychowania przedszkolnego. Nieustannie dąży do doskonalenia zawodowego, aby móc w jak najlepszym stopniu zaspokajać indywidualne potrzeby swoich wychowanków, a także planować i realizować innowacyjne działania pedagogiczne

Agata Kalinowska

Autorka jest doktorem nauk humanistycznych, adiunktem na Wydziale Nauk Społecznych i Sztuki Akademii Nauk Stosowanych w Nowym Sączu. Pełni funkcję Pełnomocnika Rektora ds. Studiów Podyplomowych oraz kierownika Katedry Pedagogiki Przedszkolnej i Wczesnoszkolnej. Nauczyciel dyplomowany, doświadczenie zawodowe zdobyła w czasie wieloletniej pracy z uczniami edukacji przedszkolnej oraz wczesnoszkolnej. Aktywnie angażuje się w prace na rzecz środowiska lokalnego. Była koordynatorem ogólnouczelnianego projektu „Uniwersytet młodego odkrywcy”. Nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej jako kreator wprowadzania innowacji pedagogicznych. Ekspert Ministerstwa Edukacji Narodowej ds. awansu zawodowego nauczycieli

Bibliografia

- Adamowska, L. (2003). Kara. W: T. Pilch (red. nauk. i przewodn. kom. red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Tom II, G-L (s. 529-535). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Zak.
- Bieńkowska, I. (2002). Kary i nagrody stosowane przez nauczycieli wobec dzieci w młodszym wieku szkolnym. W: B. Jodłowska (red.), *Dziecko w kręgu wychowania* (s. 175-187). Kraków: Wydawnictwo „Impuls”.
- Brophy, J. (2002). *Motywowanie uczniów do nauki*. Tłum. K. Kruszewski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Faber, A., Mazlish, E. (2013). *Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały. Jak słuchać, żeby dzieci do nas mówiły*. Tłum. M. Więznowska, B. Horosiewicz. Poznań: Media Rodzina.
- Frączek, Z. (2014). Nagrody i kary w wychowaniu rodzinnym. *Pedagogika Rodziny*, 4 (4), 41-55.
- Kliś, M. (2005). Motywacja. W: W. Pilecka, G. Rudkowska, L. Wrona (red.), *Podstawy psychologii. Podręcznik dla studentów kierunków nauczycielskich* (s. 212-238). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Kołąkowski, A., Pisula, A. (2016). *Sposób na trudne dziecko. Przyjazna terapia behawioralna*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kotala, M. (2017). Gry planszowe jako (nie)codzienna metoda wychowania. *Studia z Teorii Wychowania*. Tom VIII, 4 (21), 111-124.
- Krajewska, A. (2012). Karać czy nagradzać – dylematy współczesnej edukacji. W: K. Dziurzyński (red.), *Dylematy współczesnej edukacji* (s. 163-174). Józefów: Wydawnictwo WSGE.
- Łobocki, M. (2009). *Teoria wychowania w zarysie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Milerski, B., Śliwierski B. (red.). (2000). *Leksykon. Pedagogika*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Miśkowiec, E. (2010). Karanie i nagradzanie wprowadzaniem w świat wartości i postaw moralnych. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce: kwartalnik dla nauczycieli*, 3-4, 44-49.
- Ogrodnik, J., Przybyła, E. (2017). Skuteczność stosowania kar i nagród w procesie kształcenia w opinii przyszłych nauczycieli. W: A. Kamińska, P. Olesiewicz (red.), *Edukacja jutra. Wartości – wychowanie – kształcenie* (s. 141-154). Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza „Humanitas”.
- Okoń, W. (2001). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pacan, L. (2013). (Dez)aktualizacja karania. *Edukacja i Dialog*, 3/4, 30-33.
- Paszkiewicz, A. (2014a). Kara. W: J. Karbowniczek (red.), *Mały leksykon pedagoga wczesnoszkolnego* (s. 129-130). Warszawa: Instytut Wydawniczy „Erica”.
- Paszkiewicz, A. (2014b). *Skuteczna praca wychowawcza nauczyciela z uczniem*. Warszawa: Wydawnictwo „Difin”.
- Petty, G. (2009). *Teaching Today. A practical guide*. Cheltenham: Nelson Thornes.
- Sikora, D. (2010). *Nagrody i kary w wychowaniu rodzinnym a sytuacja szkolna uczniów gimnazjum*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Stein, A. (2012). *Dziecko z bliska. Zbuduj szczęśliwą relację*. Warszawa: Wydawnictwo Maman.
- Steinke-Kalembka, J. (2017). *Dodaj mi skrzydeł! Jak rozwijać u dzieci motywację wewnętrzną?* Warszawa: Wydawnictwo „Samo Sedno”.
- Suchocka, A., Suchocka, A.A. (2009). Kara i nagroda w wychowaniu dziecka w okresie adolescencji. *Colloquium*, 1, 217-226.

- Tchorzewski de, A.M. (2018). *Wstęp do teorii wychowania*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Zimbardo, P. G., Johnson, R. L., McCann V. (2010). *Psychologia. Kluczowe koncepcje*. T. 2. *Motywacja i uczenie się*. Tłum. M. Guzowska-Dąbrowska, J. Radzicki, E. Czerniawska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

